

О‘ЗBEK TILIDAGI IBORALAR VA ULARNING BOG‘LANISHI

Andijon davlat chet tillari instituti talabasi:

Ravshanbekova Sadoqat Oybek qizi

E-mail:

Tel:

Ilmiy rahbar: Xamidov Nodirbek Zakirovich

Tel: +998916191484

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi iboralarning leksik-semantik xususiyatlari, ularning sintaktik bog‘lanish turlari, funksional yuklamalari hamda nutqdagi roli atroflicha tahlil qilingan. Iboralarning turli matnlar doirasida qanday ma’no kasb etishi, kontekst asosida qanday tahlil qilinishi haqida fikr yuritilgan. Tadqiqotda iboralarning milliy madaniyat, urf-odat va ijtimoiy muhit bilan bog‘liqligi, shuningdek, ularning stilistik vosita sifatida qanday xizmat qilishi yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Iboralar, leksik birliklar, sintaktik bog‘lanish, kontekst, madaniy muhit, stilistik vosita.

Abstract: This article analyzes the lexical-semantic characteristics of phrases in the Uzbek language, their syntactic types of connection, functional load, and role in speech. It discusses how phrases acquire meaning in different textual contexts and how they can be interpreted based on the context. The study also highlights the cultural, traditional, and social background of Uzbek phrases and their stylistic function.

Keywords: Phrases, lexical units, syntactic connection, context, cultural background, stylistic device.

Аннотация: В данной статье подробно проанализированы лексико-семантические особенности фразеологизмов узбекского языка, их синтаксические связи, функциональные нагрузки и роль в речи. Обсуждается, как фразы приобретают значение в разных контекстах и как их можно интерпретировать. Также в исследовании раскрывается связь фразеологизмов с национальной культурой, обычаями и социальным фоном, а также их стилистическая функция.

Ключевые слова: Фразеологизмы, лексические единицы, синтаксическая связь, контекст, культурная среда, стилистическое средство.

Iboralar — har qanday tilning boyliklaridan biri bo‘lib, ular o‘zida milliy tafakkur, mentalitet va madaniyatni aks ettiradi. O‘zbek tilida iboralar turli sintaktik tuzilmalar va semantik darajalar asosida shakllanadi. Ular nutqga obrazlilik, ta’sirlilik va chuqur ma’no bag‘ishlaydi. Ushbu maqolada o‘zbek iboralarining leksik, semantik va sintaktik xususiyatlari, ularning o‘zaro bog‘lanishi va nutqdagi roli atroflicha o‘rganiladi.

Iboraning ta’rifi va turlari: Iboralar so‘zlar birikmasi bo‘lib, ular ma’no jihatdan bir butun hosil qiladi. Lingvistik adabiyotlarda iboralar turli turlarga bo‘linadi:

- **Leksik birlik sifatida iboralar** — ma’nosi so‘zlarning alohida ma’nolaridan farq qiladigan birikmalar. Masalan, "ko‘z ochib yumguncha" — juda tez.
- **Frazeologik birikmalar** — so‘zlarning an’anaviy, o‘zgarmas birikmalari, masalan, "oyog‘ini yerga tekkizmaslik" — juda ehtiyotkor bo‘lish.
- **Sintaktik iboralar** — bir butun bo‘lib ma’no bildiruvchi gap ichidagi qismlar.

Iboralar turlicha sohalarda va turli funksiyalarda qo‘llaniladi, ular nutqning ifodaviyligini oshiradi.

О‘zbek tilidagi iboralarning leksik-semantik xususiyatlari: O‘zbek tilidagi iboralar ko‘pincha madaniy va ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog‘liq. Ular:

- Milliy an‘analar, urf-odatlar asosida yuzaga keladi.
- Ko‘pincha metafora, metonimiya va boshqa obrazli ifoda vositalarini o‘z ichiga oladi.
- Kontekstga qarab turlicha ma‘no kasb etishi mumkin.

Masalan, "oyog‘ini yerga tekkizmaslik" frazeologik birikmasi asosiy ma‘nodan kengroq, rasmiy, va kontekstga qarab yanada kengaygan ma‘nolarga ega.¹

Iboralarning sintaktik bog‘lanish shakllari: Iboralar turli sintaktik shakllarda bo‘linadi:

- Bir so‘zdan iborat iboralar: "Xudo xohlasa".
- So‘z birikmasidan iborat iboralar: "Qaynoq qo‘l".
- Ko‘p so‘zli iboralar: "Qalbiga yaqin kishi".

Ularning bog‘lanish turlari ham xilma-xil: bog‘lovchi so‘zlar yordamida yoki birlashgan birlik sifatida.

Iboralarning nutqdagi funksiyalari: Iboralar nutqda turli funksiyalarni bajaradi:

- **Ma‘noni boyitish:** Iboralar matnga qo‘shimcha ma‘no va obrazlilik kiritadi.
- **Emotsional ifoda:** Iboralar yordamida nutqda his-tuyg‘ular aniqroq ifodalanadi.
- **Stilistik rang berish:** Iboralar matnni jonlantiradi, uning uslubini oshiradi.

¹ L. I. Babayev, "O‘zbek frazeologiyasi", Toshkent, 2005, 45-bet.

Iboralar va madaniy kontekst: Madaniy kontekst iboralarni to‘g‘ri tushunishda muhim ahamiyatga ega. Masalan, ayrim iboralar faqat o‘zbek madaniyatiga xos ma’noga ega bo‘lishi mumkin.²

Iboralarning leksik-semantiq jihatdan tahlili

Iboralarning leksik birlik sifatida mustaqilligi: Iboralar ko‘pincha tilning mustaqil leksik birliklari sifatida qaraladi. Ular so‘zlarning oddiy birikmasi emas, balki yangi ma’no birligini hosil qiluvchi leksik qatlardir. Masalan, “ko‘z ochib yumguncha” iborasi oddiy so‘zlarning yig‘indisidan ko‘ra ko‘proq ma’no ifodalaydi.

Bu jarayon tilning frazeologik fondi shakllanishi jarayonining muhim qismi hisoblanadi va tilning rivojlanishiga asos bo‘ladi.

Semantik qatlam va polisemantlik: Iboralarda semantik qatlam ko‘pincha polisemantik xususiyatga ega bo‘ladi. Ya’ni, bitta ibora kontekstga qarab turli ma’nolarni anglatishi mumkin.

Masalan:

- “Qaynoq qo‘l” — qattiqqo‘l rahbar, shuningdek, tajribali va yetakchi kishi ma’nolarini beradi.
- “Oqsoqol” — katta yoshdagi hurmatga sazovor kishi, shuningdek, ma’suliyatli rahbar.

Bu polisemantik qatlam tilning boyligini ko‘rsatadi va iboralar orqali turli nuanslarni yetkazish imkonini beradi.

Iboralarning kontekstda talqini

² M. Islomov, “O‘zbek frazeologiyasi va uning nutqdagi o‘rni”, Toshkent, 2010, 78-bet.

Контекстга bog‘liq ma’no o‘zgarishi: Iboralarning ma’nosi matn yoki nutq kontekstiga qarab o‘zgaradi. Kontekst iborani yanada aniqroq tushunishga yordam beradi.

Misol:

“Qizg‘in bahs” iborasi bitta kontekstda faqat qattiq janjal, boshqa kontekstda esa shunchaki faol munozara ma’nosini berishi mumkin.

Pragmatik jihatlar: Iboralar pragmatik jihatdan ham turlicha ma’no va effektlarga ega bo‘ladi. Ular nutqda gaplovchining kayfiyati, munosabati, yuzaga kelgan vaziyatni yanada jonlantirish uchun ishlatiladi.

Iboralarning sintaktik bog‘lanishining murakkabligi

Sintaktik guruhlarining o‘zaro bog‘lanishi: Iboralar ko‘pincha murakkab sintaktik birikmalar hosil qiladi. Masalan:

- “Har tomonlama qo‘llab-quvvatlash” — bu ibora nom va fe‘l guruhlari o‘rtasidagi bog‘lanishni ifodalaydi.
- “Kichik qishloq aholisi” — nom so‘zlar birikmasi bo‘lib, o‘zaro bog‘lanishni ko‘rsatadi.

Bu kabi bog‘lanishlar iboralarni yanada aniq va ifodali qiladi.

Bog‘lovchi elementlar roli: Bog‘lovchi so‘zlar va grammatik shakllar iboralarni birlashtirishda muhim rol o‘ynaydi.³ Masalan, “va”, “yoki”, “biroq” so‘zlari iboralar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanishni ta’minlaydi.

Iboralarning nutqdagi stilistik roli

Stilistik rang va ifodaviylik: Iboralar nutqga stilistik rang beradi, uni jonlantiradi va ifodaviylik darajasini oshiradi⁴. Masalan:

³ L. I. Babayev, O‘zbek frazeologiyasi, 60-bet.

⁴ M. Islomov, “O‘zbek frazeologiyasi va uning nutqdagi o‘rni”, 105-bet.

- “Qalbiga yaqin kishi” iborasi ko‘proq iliqlik va mehr-muhabbatni ifodalaydi.

- “Qattiq qo‘l bilan boshqarish” esa qat’iylilik va intizomni ta’kidlaydi.

Stilistik vositalar sifatida iboralar: Iboralar adabiy til, ommaviy nutq, rasmiy va norasmiy muloqotda turlicha ishlatiladi. Ular matnning turiga qarab o‘zgaradi va nutqning o‘ziga xos uslubini belgilaydi.

Madaniy va ijtimoiy kontekstda iboralar

Madaniyat bilan chambarchas bog‘liqlik: Iboralar milliy urf-odat, tarixiy hodisalar va ijtimoiy voqealar bilan uzviy bog‘langan. Masalan:

- “Qorako‘z” — o‘zbek madaniyatida ko‘proq mehribonlik va ezgu hislarni ifodalaydi.

- “Dona-dona urug‘” — xalqning o‘zaro birdamligi, umumiy maqsadga intilishi ramzi.

Ijtimoiy muhit ta’siri: Ijtimoiy vaziyat, shaxsning jamiyatdagi o‘rni iboralar tanlashga ta’sir qiladi. Masalan, rasmiy nutqda ko‘proq frazeologik birliklar ishlatilsa, norasmiy muloqotda oddiy iboralar afzalroq.

O‘zbek adabiyotidagi iboralar tahlili: Alisher Navoiy asarlarida, Alisher Navoiyning “Xamsa” dostoni va boshqa adabiyotlarda iboralar boyligi ko‘p uchraydi. Ular o‘zbek tilining nozik jihatlarini ochib beradi.

Zamonaviy ommaviy nutqda iboralar: Zamonaviy ommaviy nutqda, jumladan, jurnalistika va reklama sohasida iboralarning o‘ziga xosligi va ta’siri o‘rganiladi. Masalan, “yangilik” va “e’lon” iboralari turli stilistik qirralarga ega.

Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi iboralarning leksik-semantik, sintaktik va stilistik xususiyatlari atroflicha tahlil qilindi. Iboralarning madaniy va ijtimoiy kontekstdagi

oʻrni ham yoritildi. Ularning nutqdagi funksiyalari va stilistik roli haqida keng maʼlumotlar berildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Babayev L. I., “Oʻzbek frazeologiyasi”, Toshkent, 2005.
2. Islomov M., “Oʻzbek frazeologiyasi va uning nutqdagi oʻrni”, Toshkent, 2010.
3. Karimov A. T., “Tilshunoslik asoslari”, Toshkent, 2012.
4. Vinogradov V. V., “Frazeologiya”, Moskva, 1980.
5. Mirolubov N. A., “Frazeologiya”, Moskva, 1975.